

Vázlat az analitikus történetfilozófia történetéről*

A szigorú értelemben analitikusnak nevezhető történelemfilozófia immár lezárt szövegtörzset alkot. Legalábbis erre a konklúzióra kell jutnunk, ha Arthur Dantónak, az analitikus történelemfilozófia korábbi vezéralakjának újabb munkáit olvassuk. Immár tíz éve annak, hogy Danto egy ironikusan vagy éppenséggel nagyon is sokatmondóan *Új történelemfilozófiának* nevezett tanulmánykötet lapjain az analitikus történelemfilozófia hanyatlásáról és bukásáról elmélkedett.¹ Ha Danto rövid cikke jelzi a történet végét, akkor annak kezdetét egy másik, szintén nem nagy terjedelmű, de annál nagyobb hatású cikk jelenti be: Hempel 1942-ből származó híres írása az általános törvények szerepéről a történelemben, mely a történelmi magyarázat szerkezetét a természettudományokban alkalmazott kauzális magyarázatok egyik formájaként rekonstruálja.² A két végpont között, főként az ötvenes évektől a hetvenes évekig terjedő időszakban, azok a kérdések kötődtek le a történelem iránt érdeklődő analitikus filozófusok figyelmét, amelyeket a történelmi magyarázat logikájának Hempel-féle rekonstrukciója és az e körül folyó vita vetett fel. E kérdések megvitatásának a George Nadel szerkesztette *History and Theory* című folyóirat 1960-tól 1975-ig intézményes fórumot is kínált.³

Bár a releváns eredeti szövegek közül nem sok minden jelent meg magyarul, a hempeli modell, illetve az annak alternatívájaként kidolgozott számos más elképzelés jól ismert a magyar olvasó előtt. E sorok írója Erdélyi Ágnessel együtt 1984-ben részletesen ismertette és értékelte a vita akkori állását,⁴ s az idevágó tudnivalók különféle egyetemi kurzusokon is rendszeresen szóba kerülnek. Így nincs szükség arra, hogy belemerüljünk a különféle álláspontok részleteibe.

* A tanulmány megírását az MTA TKI támogatása tette lehetővé.

¹ Arthur C. Danto: *The Decline and Fall of the Analytical Philosophy of History*. In Frank Ankersmit - Hans Kellner (eds.): *A New Philosophy of History*. Reaktion Books, London, 1995, 70-85. Magyarul: *Az analitikus történetfilozófia hanyatlása és bukása*. Ford. Beck András. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2000, 95-111.

² Carl G. Hempel: *The Function of General Laws in History*. (Előszőr: *The Journal of Philosophy*, XXXIX. 1942.) In Patrick Gardiner (ed.): *Theories of History*. Free Press, Glencoe, 1959. 344-356.

³ Érdemes megemlíteni, hogy a folyóirat szerkesztőbizottságában olyan jelentős filozófusok és történelemfilozófusok szerepeltek, mint többek között Raymond Aron, Isaiah Berlin, Sidney Hook, Maurice Mandelbaum, John Passmore és W. H. Walsh.

⁴ Erdélyi Ágnes - Kelemen János: *Történelemfilozófia: kérdések és perspektívák*. *Filozófiai Figyelő*, 1984/4., 6-32. A vita egy jóval korábbi szakaszáról ma is tanulságos

Az alábbiakban tehát néhány általános megjegyzésre szorítkozom arra vonatkozóan, hogy mi az analitikus történelemtudomány helye egyrészt a történelemtudományban, másrészt az analitikus filozófia történetében. Talán annak a kérdésnek a megválaszolásához is kapunk egy-két szerény adalékot, hogy mi az igazság abban, hogy véget ért az analitikus történelemtudomány története.

A történelemtudományt – különösen annak hegeli, majd marxi formáját, melynek az az ambíciója, hogy a történelem egész menetét megvilágítsa, s amelyet Danto nyomán széleskörűen „szubsztantív történelemtudomány” neveznek – régóta gyanú övezi. Úgy látszik, az egyetemes történelem összefoglaló leírását és magyarázatát kínáló elméletek hitelüket veszítették, s eleve kétségessé vált minden történelemtudományi vállalkozás. Eltekintve néhány nagy kivételtől (például a Spengler- és a Toynbee-féle konstrukcióktól, a történelmi materializmustól és azoktól a jelektől, amelyek manapság a szubsztantív történelemtudomány esetleges újraéledésére engednek következtetni) a 19. század végének és a 20. század első felének szerzői legföljebb a „kritikai” történelemtudomány lehetőségét ismerték el, melynek tárgya a történelmi megismerés, és nem maga a történelem. A társadalom- és humántudományokban teret hódító historizmust gyakran kísérte ilyenfajta kritikai történelemtudomány. Szintén 19. századi előzményekre (így Droysen *Historikájára*)⁵ támaszkodva a historizmus gyakran szembeállította a megismerés két alapformáját: a történelmi tudományokra jellemző „megértést” és a természettudományokra jellemző „magyarázatot”. Ezt a szembeállítást a tudományos módszer egységét hirdető pozitivisták természetesen hevesen ellenezték.

A történelemtudomány lehetőségére és értelmére, illetve a megértés és a magyarázat viszonyára vonatkozó vitát az angolszász országokban jelentős késéssel folytatták le. A negyvenes évek előtti időkből csak egy olyan művet ismerünk, amelyet egy brit vagy amerikai filozófus a történelmi megismerés filozófiai kérdéseinek szentelt: ez Maurice Mandelbaum 1938-ban megjelent, *A történelmi megismerés problémája* című könyve, mely akkoriban kevés visszhangot váltott ki.⁶ Hempel 1942-es cikke azt a pillanatot jelzi, amikor a vita az óceán túlsó partjára is eljutott. Ám – mint már utaltam rá – ez az írás is csak az ötvenes évektől kezdve váltott ki figyelemre méltó reakciót. Abban, hogy az említett problémák iránt végül is feltámadt az érdeklődés, más körülmények mellett az játszott szerepet, hogy 1946-ban megjelent Collingwood posztumusz műve, *A történelem eszméje*,⁷ amelyben a brit idealizmus talán utolsó nagy képviselője hathatós érvekkel védte a történelmi megismerés autonómiáját és „megértő” jellegét.

képet ad I. Sz. Kon oroszul 1969-ben megjelent cikke: A történelmi magyarázat logikájának vitájához. In Huszár Tibor (szerk.): *Történelem és filozófia. Újabb törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban*. Gondolat, Budapest, 1974, 175–226.

⁵ Gustav Droysen: *Grundriss der Historik*. 1858. Magyarul olvasható részletek a műből: *Historika*. Ford. Csejtei Dezső. In Csejtei Dezső et al. (szerk.): *Ész, élet, egzisztencia IV. Történelemtudomány 1*. Pro Philosophia Szegediensi, Szeged, 1994, 51–155.

⁶ Maurice Mandelbaum: *The Problem of Historical Knowledge*. Liveright, New York, 1938.

⁷ Robin Y. Collingwood: *The Idea of History*. Oxford UP, Oxford, 1946. Magyarul: *A történelem eszméje*. Ford. Orthmayr Imre. Gondolat, Budapest, 1987.

A meginduló vitában Collingwood koncepciója kínálta tehát a másik pólust. A vonatkozó irodalom arról tanúskodik, hogy amit analitikus történetfilozófiának nevezünk, annak egyik sarokköve (legalábbis kezdetben) épp az a csöppet sem analitikus felfogás volt, amelyet Collingwood alakított ki a történelem és a történeti megismerés jellegéről. Ennek alapján rögtön megállapíthatunk három dolgot. Először: az analitikus történetfilozófia nem más, mint a történetfilozófia, ezen belül pedig a kritikai történetfilozófia feltámasztása az analitikus filozófia talaján. (Arról, hogy mennyiben megy mégis túl a kritikai történetfilozófián, később ejtsünk szót.) Másodszor: az analitikus történetfilozófia megalkotásához egy jól körülhatárolt kérdésről, a történeti magyarázat természetéről szóló vita adta meg a lökést. Harmadszor: ez a vita lényegében ismétlés, a pozitivizmus és a historicizmus, illetve a naturalizmus és az idealizmus közötti korábbi vita újra-játszása. Persze nem fölösleges ismétlésről van szó, hiszen az újrajátszás révén a régi álláspontok beemelődtek az analitikus filozófiába, melynek fogalomkészlete, érvrendszere, racionális rekonstrukciós módszere messzemenően alkalmasnak bizonyult arra, hogy világosabban meg lehessen fogalmazni őket.

Mindez azt is jelenti, hogy az analitikus történetfilozófiára éppúgy jellemző a doktrinális elkötelezettség hiánya, mint az analitikus filozófiára általában. Más szóval, az analitikus filozófia eszközöket kínált ahhoz, hogy a történeti megismerésre vonatkozó különféle felfogások képviselői logikailag tiszta, technikailag homogén kritériumok szerint fogalmazzák meg álláspontjukat, s közös alapon és közös vonatkoztatási keretben folytassák le vitájukat.

Az álláspontokat, amelyek a fentiek értelmében tartalmi folytonosságot mutatnak nem-analitikus nézetekkel, William Drayt követve azon az alapon lehet csoportosítani, hogy az alábbi állítások közül melyek jellemzők rájuk:

- (1) a történészek feladata, hogy magyarázatot adjanak az eseményekre, és sokszor meg is teszik ezt;
- (2) minden magyarázat magában foglal legalább egy általános tövényt;
- (3) a történeti eseményekre adott magyarázatok nem foglalnak és nem is foglalhatnak magukban általános törvényeket.

Könnyű észrevenni, hogy e három állítást nem lehet egyszerre elfogadni. Attól függően, hogy melyik kettőt fogadjuk el, s mennyire szigorúan fogalmazzuk meg őket, a következő lehetőségek adódnak.

(A) Ha elvetjük (1)-et, valamint ennek következtében (3)-at, viszont elfogadjuk abszolút igaznak (2)-t, akkor megkapjuk a klasszikus idealista pozíciót, amelyet például Dilthey, Croce és Collingwood képvisel. Ez a választás, bár a Croce által képviselt „abszolút historizmus” éppenséggel kivételt jelent, többnyire metafizikai vagy módszertani dualizmussal jár együtt, hiszen elvi különbséget tételez fel a természettudományok és a történeti tudományok tárgya és megismerési módja között.

(B) Ha (2)-t abszolút igaznak tartjuk, és (1)-et elfogadható módon átfogalmazzuk, vagyis a történész magyarázatait kevésbé szigorúaknak tekintjük, mint a természettudósokéit, akkor megkapjuk a Hempel-féle álláspontot (melyet

Popper neve is fémjelez). Ez a pozíció természetesen kizárja (3)-at, (1)-et pedig – mint az előbbi megjegyzés is mutatja – toleránsabban értelmezi.

(C) (1) abszolút igaznak tartásával és (2) átfogalmazásával vagy kevésbé szigorú megkövetelésével különféle átmeneti (ám nem kevésbé fontos) álláspontokhoz jutunk. Ezek skálája igen széles, hiszen számtalan fokozata van annak, hogy lazítsunk a (2)-ben megfogalmazott követelményen. Valójában ebbe a csoportba tartoznak Marx történeti magyarázatai, amelyek nem átfogó törvényekre, hanem tendenciaszerűen érvényesülő általánosításokra támaszkodnak.⁸

(D) (1) abszolút igaznak tartásával és (2) elvetésével megkapjuk a Hempel-féle modell ellentétét, melyet az ötvenes években William Dray állított fel.⁹ Az utóbbi ugyanakkor magában foglalja (3) elfogadását, amiből az következik, hogy a magyarázati igényt akkor is kielégíthetjük, ha az adott eseményt nem foglaljuk valamely törvény alá, s így nem vezetjük vissza okaira. A történész *magyaráz*, de nem úgy, mint a fizikus. Az általa igénybe vett eszközöknek (mint például annak, hogy feltárja a cselekvők céljait, hiteit, racionális számításait, vagy elbeszéli az adott esemény előzményeit, stb.) a történelem specifikus területén ugyanúgy lehet magyarázó erejük, mint a fizikában az általános törvények alá foglalható oksági kapcsolatoknak.

A Hempel-féle modellt Dray a történeti magyarázat „covering law” modelljének (az átfogó törvényeken keresztül történő magyarázat modelljének) nevezte, s emlékeztet, hogy az egész analitikus történetfilozófiai vita a továbbiakban a „covering law” vita néven futott. Dray alternatívája a „racionális” magyarázat, pontosabban a cselekvés „racionáléján”, a cselekvés racionális indítékán keresztül történő magyarázat volt. Ez részint annak a sémának egyik változata, mely a történeti eseményeket a cselekvők motívumain keresztül magyarázza,¹⁰ részint pedig a történeti megismerés Collingwood-féle elméletének átültetése az analitikus filozófiába. Collingwood úgy vélte, hogy a történelemben nincs dolgunk magyarázatokkal, hiszen a történésznek a cselekvők motívumainak feltárásán, a cselekvések belső oldalát alkotó gondolatok újragondolásán, illetve a cselekvés adott cselekvésként való leírásán túl nincs mit tennie: a cselekvést megérteni önmagában annyi, mint magyarázni. A fenti esetek közül ez felel meg (A)-nak. Dray ezzel ellentétben elismeri a magyarázóigény létjogosultságát, ám amit elfogadható magyarázatnak tekint, az nagyon hasonlít ahhoz, ahogyan Collingwood írja le a történész tevékenységét.

⁸ Ezt mutatják Marx magyarázatai, melyeket történeti műveiben – mint például a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájában* – adott egyes konkrét eseményekre. Lásd az utóbbi mű e szempont szerinti elemzését: Kelemen János: A történelmi magyarázat problémája Marxnál. *Világosság* 1983/3., 137–144. Az e csoportba tartozó álláspontok attól függően is nagy változatosságot mutatnak, hogy a szigorúság különböző fokával megkövetelt törvényeket honnan eredeztetik, vagyis természet-törvényekről, szociológiai vagy pszichológiai törvényekről beszélnek-e, esetleg specifikus történeti törvényeket tételeznek fel (az utóbbira szintén Marx a példa).

⁹ Lásd William Dray: *Laws and Explanation in History*. Oxford UP, Oxford, 1957. (Második kiadás: 1964.)

¹⁰ Ennek első kimerítő elemzését Patrick Gardiner nyújtotta. Lásd Patrick Gardiner: *The Nature of Historical Explanation*. Oxford UP, Oxford, 1952.

Önmagában is nyilvánvaló, hogy azon a ponton, ahol tér nyílik a motívumokra és a cselekvési racionálékra vonatkozó magyarázatoknak, más magyarázattípusok lehetősége is felvetődik. S valóban, a *covering law* vita sorban elvezetett az intencionális, a teleologikus, a funkcionális, nem utolsósorban pedig a narratív magyarázatok logikájának az elemzéséhez. Mindez többé-kevésbé a fenti (D) alternatíva ilyen vagy olyan irányú kibontását jelenti. A vonatkozó eredményeket mesterien foglalta össze von Wright, megmutatva, hogy a valóságos történelmi munkában hogyan kapcsolódnak össze a kauzális és nem-kauzális magyarázatok.¹¹ Ugyanennek a történetnek volt a része, hogy megjelent az analitikus marxizmus, mivel úgy látszott, hogy a funkcionális magyarázattípus, melyet szintén Hempel írt le először,¹² megfelelő eszközt kínál a történelmi materializmus racionális rekonstrukciójához.¹³

Külön kell néhány szót szólni a narratív magyarázat problémájáról. Mielőtt ezt tenném, közbe kell vetnem két megjegyzést. Először azt, hogy a történelmi magyarázat említett típusai többségükben megkövetelik a cselekvés fogalmának elemzését, ami – Ricoeur szavaival élve – azt mutatja, hogy „a cselekvésemélet és a történelemélet egymást fedi”.¹⁴ Másodszor utalni szeretnék arra, hogy az analitikus történelemfilozófia úgy is felfogható, mint a tudományfilozófia 20. századi fejlődésének egyik elágazása. Hempel nem a történelem érdekelte, hanem a tudomány egysége, s mint sokan megjegyezték, nagy adag ironia van abban, hogy a tudományos magyarázat általános logikai formáját, a deduktív-nomologikus sémát, éppen a történelemmel kapcsolatban fejtette ki. A *covering law* vita további menete is szoros párhuzamot mutatott a tudományfilozófia fordulataival. Nem feledhetjük, hogy a *covering law* modell kritikája és a történelmi magyarázat alternatív modelljeinek kidolgozása egybeesett azzal, hogy Kuhn, Lakatos, Feyerabend és mások támadást indítottak a tudományfilozófiában uralkodó empirizmus ellen. Ezt követően fordult a

¹¹ Georg Henrik von Wright: *Explanation and Understanding*. Cornell University Press, Ithaca, New York, 1971. A könyv magyarul is olvasható: G. H. von Wright: Magyarázat és megértés. In Bertalan László (szerk.): *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. Ford. Csontos László. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1987, 43–213. Lásd továbbá e sorok írójának a könyvről írt részletes ismertetését: Tudományelmélet: programok és módszerek. *BUKSZ*, 1990, Nyár, 217–225.

¹² Carl G. Hempel: Logic of Functional Analysis. In uő: *Aspects of Scientific Explanation*. Free Press, New York, 1965, 297–331.

¹³ Lásd G. A. Cohen: *Karl Marx's Theory of History. A Defence*. Princeton UP, Princeton, New Jersey, 1980.

¹⁴ Paul Ricoeur: *Temps et récit*. Tome I. Éditions du Seuil, Paris, 1983, 191–192. Jól mutatja ezt a kapcsolatot az a különben külsődleges tény is, hogy Danto *Analitikus történelemfilozófia* című könyve után (erről később) egy analitikus cselekvésfilozófiát is kidolgozott. Lásd Arthur C. Danto: *Analytical Philosophy of Action*. Cambridge UP, Cambridge, 1973. Tegyük hozzá, hogy amikor Donald Davidson *Actions and Events* (Clarendon Press, Oxford, 1980) című kötetének számos fejezetében a cselekvések, indokok és okok összefüggéseit elemzi, pontosan olyan problémákat taglal, mint amilyeneket Collingwood, Danto, von Wright és mások történelemfilozófiai kérdésekként vizsgáltak.

kocka. Míg korábban az a veszély fenyegetett, hogy a tudományos megismerésnek a fizikára alapozott modellje nyeli el a specifikusan történeti megismerést, a kuhni fordulat után sokan arra érezték erős kísértést, hogy a természettudományt oldják fel a szociológiai és történeti tudományokban, s a törvényeken alapuló „magyarázattal” szemben a természet megismerésében is a nyelvi megértésre emlékeztető „megértő” magatartást részesítsék előnyben. A kísértés erejét mutatja, hogy Ankersmitnek, az új (az analitikus történetfilozófia és a strukturalizmus utáni) „narrativista történetfilozófia” jeles képviselőjének már attól a „szélsőségtől” kell óvnia minket, „amely a történetírást a szépirodalom egy formájának tekinti”.¹⁵

A narratív magyarázati modell rekonstruálása Danto nevéhez fűződik. Pontosabban abban a könyvben végezte el a munkát, amely az analitikus filozófusok által művelt történetfilozófiának nevet adott, vagyis *Analitikus történetfilozófia* című művében.¹⁶ A könyv nem egyszerűen abban a tekintetben nyit új fejezetet a *covering law* vitában, hogy a történeti magyarázat szerepét a narratívákra hárítja, hanem abban, hogy a történetfilozófiai problematikát a történeti megismerés sajátosságairól a történeti nyelv sajátosságaira viszi át. A könyv tézise nem egyszerűen az, hogy a történetírás alapvető és lényegi sajátossága az elbeszélés, hiszen ezt korábban is sokan vallották, mint például Benedetto Croce, aki tömören így fogalmazott: „a történelem az elbeszélésre és nem a bizonyításra – *ad narrandum non ad demonstrandum* – irányul”.¹⁷ A könyv tézise sokkal inkább az, hogy a történelem alapvető és lényegi sajátossága a történeti nyelv. Ez természete szerint narratív nyelv, melynek saját logikája van. Ahhoz, hogy megértsük, a narratívák miképpen funkcionálhatnak magyarázatként, a narratív nyelv logikáját kell feltárnunk. Ennek fényében már azt is világosabban látjuk, hogy miben más a kritikai és az analitikus történetfilozófia: az előbbi a történeti megismerés, az utóbbi a történeti nyelv elmélete. Még pontosabban: a történeti nyelv *mint* narratív nyelv elmélete. Danto szándéka még az volt, hogy mentse a menthetőt a Hempel-féle modelltől, s ezért, ahol csak lehetséges volt, a narratív magyarázatokat a magyarázat deduktív-nomologikus formáival állította párhuzamba. Olyan fajta narrativizmus ez, amely még a tudomány térfelén tartja a történelmet. A narrativisták akkor keltek át a Rubiconon, melyen a logikai pozitívizmus hagyományaihoz akár csak lazán is

¹⁵ „A historizmus – teszi hozzá Ankersmit – a kettő közötti *juste milieu*: megtarja azt, ami helyénvaló a történelem természettudományos és irodalmi megközelítésében.” Lásd Frank R. Ankersmit: Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról. Ford. Leiszter Attila és Mester Tibor. In *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Id. kiad. 112.

¹⁶ Arthur C. Danto: *Analytical Philosophy of History*. Cambridge UP, Cambridge, 1965. Danto itt hajtja végre a szubsztantív és az analitikus filozófia közötti megkülönböztetést (I. fej., 1–17.). A narratíváknak a történeti magyarázatban játszott szerepéről lásd a XI. fejezetet, 233–257. A könyv átdolgozott és fontos fejezetekkel bővített kiadása *Narration and Knowledge* címen jelent meg (Columbia UP, New York, 1985).

¹⁷ Benedetto Croce: *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*. Laterza, Bari, 1973, 31. (Első kiadás: 1902.)

kötődő analitikus filozófusoknak tilos volt átkelniük, amikor a történelmet az elbeszélő próza egyik fajtájaként a tudományelmélet és az ismeretelmélet helyett a retorika és a poétika hatáskörébe utalták.¹⁸ A kockát Hayden White vetette el, aki monumentális művében, a *Metahistória*-ban abból indul ki, hogy minden történeti és történetfilozófiai mű, túl azon, hogy narratív struktúrájú, olyan specifikusan nyelvi és poétikai mozzanatokot foglal magában, amelyek a kitüntetetten történetinek tekinthető magyarázatok eleve elfogadott metatörténeti paradigmájául szolgálnak.¹⁹ A történelmi szöveg – ahogyan Hayden White egyik tanulmányának a címe is mondja – irodalmi alkotás.²⁰

Ezzel új fejezet kezdődött. Nyilvánvaló, hogy ma a történeti szövegek elméletének formálásában is központi szerepet játszik a narrativizmus, melynek a strukturalista és posztstrukturalista szöveg-, írás- és diskurzus-elméletek mellett csak egyik forrása az analitikus történetfilozófia narrativista változata. Hogy ezzel kimúlt volna az analitikus történetfilozófia? Bár az utóbbi években valóban kevés újdonság született e téren, nem hiszem. Azok a történetfilozófiai problémák, amelyeknek kezelésére az analitikus filozófia annyira alkalmasnak mutatkozott, továbbra is érdemesek a kutatásra. Csak egy példát említek: pontosan abban az évben, amikor Danto az analitikus történetfilozófia bukásáról beszélt, William Dray egy nagy könyvben tért vissza Collingwood újragondolási elméletéhez,²¹ megújítva az érdeklődést a történeti megismerés azon kérdései iránt, amelyek vizsgálata összeköti a brit idealizmust és az analitikus történetfilozófiát. Azt is bizonyítva ezzel, hogy a jelentős filozófiai koncepciók mindig új ihlet forrásai lehetnek.

¹⁸ Ugyanakkor ne feledjük, hogy már Droysen a „poétika” mintájára alkotta meg a „historika” terminust. (Lásd 4. lábj.)

¹⁹ Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. The Johns Hopkins UP, Baltimore-London, 1973, IX.

²⁰ Hayden White: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In uő: *A történelem terbe*. Ford. Heil Tamás. Osiris-Gond, Budapest, 1997, 68–103.

²¹ William Dray: *History as Re-Enactment*. Oxford UP, Oxford, 1995. A könyv azóta több kiadást is megért.